

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ С ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

О ПРИВРЕДНИМ ПРИЛИКАМА У ДОЛИНИ ТРЕБИШЊИЦЕ У АНТИЧКО ДОБА²

САЖЕТАК. У раду се презентују подаци о привредним приликама у долини Требишњице и њеном ближем окружењу у античко доба. Писана изворна грађа и археолошки налази указују на основне гране привређивања у вријеме римске власти. Нађен је значајан број материјалних остатака који свједоче о привредним занимањима ондашњег становништа. Ова свједочанства имају изузетну историјску вриједност, јер поближе указују на привредне прилике на подручју источне Херцеговине у античко доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: земљорадња, сточарство, виноградарство, занати, долина Требишњице, источна Херцеговина.

¹ gligorijas@yahoo.com

² Рад је примљен 28. јула 2014, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 25. децембра 2014.

Рад је настао у оквиру истраживачког пројекта *Косово и Метихија између националној идентитет и европизација* др. ИИИ 47023 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Да је долина ријеке Требишњице са својим окружењем била насељена у римско доба, потврђују бројни археолошки налази. Ово подручје је привукло пажњу истраживача крајем XIX и почетком XX вијека, када је истраживана траса пута *Ad Zizio-Asamo-Epidauro-Scodra*. Истраживања на Панику су потврдила оправдану претпоставку о постојању римског насеља на овом локалитету (Miller, 1916, V 467, 468, 469, 470; Itin. Ant. 1848, 337, 338, 339; Sergejevski, 1962a, стр. 73–105; Sergejevski, 1962b, стр. 111–113; Vojanovski, 1973, стр. 137–187). Откривена је луксузно опремљена вила урбана коју окружује мање насеље вила рустика, из чега се закључује да су виле рустике намјенски и просторно везане за вилу урбану, а све су оне чиниле један велики посјед. На основу поменутих истраживања, донекле је формирана слика газдинства на Панику (Ћremošnik, 1960–1961, стр. 173–182; Ћremošnik, 1976, стр. 43–172).

Утврђено је да се становништво на овом локалитету претежно бавило обрадом земље, сточарством, виноградарством и занатима (Ћremošnik, 1976, стр. 43). У вили урбани нису нађени већи трагови радионица, што упућује на закључак да је ријеч о луксузном објекту. Пронађени остаци жрвњева, пећи за таљење као и остаци радионице за циглу, на платоу уз ријеку Требишњицу, припадали су вили рустика лоцираној на том мјесту (Ћremošnik, 1976, стр. 43). Епиграфски споменици указују да су у долини ријеке Требишњице у I вијеку постојали велики посједи италске породице *Vesii*. Сматра се да је посјед припадао једном од богатијих грађана римских колонија са јадранске обале. Економија овог подручја заснивала се на узгоју стоке и обради већих површина земљишта од стране домаћег становништва, на великим посједима римских колониста са вилама као центрима привреде (Ћremošnik, 1976, стр. 43).

Досељавањем Италика у Илирик стижу и напредније агротехничке мјере (плуг, двопољни систем) што је утицало на унапређење земљорадничке производње. Крчењем шума и употребом плуга знатно се повећавају комплекси обрадивог земљишта и уводе нове културе (Rostowtzeff, 1926, стр. 192–196, 334–336; Novak, 1948, стр. 148; Раšalić, 1967, стр. 111–137; Vojanovski, 1973, стр. 181; Vojanovski, 1977, стр. 94–95; Škegro, 1991, стр. 118). Земљорадња је играла значајну улогу у животу домаћег становништва, а историјски извори нарочито истичу плодност обалног подручја. Исто тако, на основу извора сазнајемо да је уз земљорадњу и сточарство представљало једно од основних занимања до-

мањег становништва у приморском залеђу (Plin. HN XXI 19, 40–41; Strab. VII 317; Neurath, 1957, стр. 117–119).

Послије пензионисања (*honesta missio*), римски ислужени војници су се враћали у свој родни крај или су се настањивали у близини војних логора. Као надокнаду за војничку службу (*misio agraria*), добијали су парцеле земље; а оваква колонизација је забиљежена само у плоднијим пољима југа провинције Далмације. Тако, епиграфски споменици указују на то да је њихово најинтензивније насељавање било у околини Љубушког (ILJug 113; ILJug 114; ILJug 670; ILJug 1916; ILJug 1920; ILJug 1921; Atanacković Salčić, 1981, стр. 11–26; Atanacković Salčić, 1981a, стр. 257–284; Škegro, 1991, стр. 115–116), док је на подручју источне Херцеговине до сада откривен само један ветерански натпис из Дубрава код Стоца (Сергејевски, 1934, стр. 1–28; Škegro, 1991, стр. 117–118). *D. m. s. / C. Fresio / Valentino / veter(ano) ex (centurione) / coh(ortis) II mil(iariae) / [Delm(atarum).....] / [... (ILJug 1907).*

Епиграфски споменици указују на важност плодне земље, јер због тога издијају спорови не само међу општинским заједницама (CILIII 9973; CILIII 8472; CILIII 9832; CILIII 2882; CILIII 8472; CILIII 9864; CILIII 2883; CILIII 9378; CILIII 4013; CILIII 9860; Betz, 1939, стр. 21, 28–31; Jagenteufel, 1958, стр. 14–19, 28–29, 45, 62; Imamović, 1980, стр. 27–60), већ и међу појединцима (Wilkes, 1974, br. 27; Škegro, 1999, стр. 174, 185). О плодности земље на источнојадранској обали обавјештавају нас и наративни извори (Strab. VII 5, 4; VII 5, 5; VII 5, 10; Пол. XXXII 18, 5; Dio. XLIX 36, 2; Марц. XXVI 8, 2). У пољопривреди у унутрашњости провинције Далмације углавном је превладавао узгој јечма, проса и пшенице. Житарице су узгајане за потребе великог комплекса у долини Требишњице (*Leusinium*) (Čremošnik, 1961, стр. 172–182; Pašalić, 1967, стр. 116–118; Vojanovski, 1969, стр. 27–55; Čremošnik, 1976, стр. 107–108, 118, 129; Paškvalin, 1974, стр. 289–293; Vojanovski, 1977, стр. 67–70), као и за потребе касноантичког комплекса на Могорјелу (*Ad Turres*) (Vojanovski, 1969, стр. 137–163; Vojanovski, 1969a, стр. 27–54; Wilkes, 1969, стр. 150; Škegro, 1999, стр. 174, 184) и Вишићима; оба код Чапљине (Čremošnik, 1965, стр. 147–260; Škegro, 1999, стр. 189–180). О узгоју различитих пољопривредних култура на подручју источне Херцеговине свједоче и налази остатака жрвњева млина којим се мљело жито, као и срп којим се жито жњело (Čremošnik, 1976, стр. 41–164).

На значај сточарства указују и представе *Silvana* на споменицима, док из епиграфских споменика сазнајемо о бројним гранич-

ним споровима племена око пашњака (Raknić, 1965, стр. 85–90; Wilkes, 1974, стр. 263–264). Нарочито су значајни епиграфски споменици из Косијерева код Билеће и Сарића Греда (Змајевац) код Гацка, којима су уређиване границе око испаша. Натпис пронађен на десној обали Требишњице је уклесан у стијену, а састоји се од скраћеница, односно појединачних слова урезаних у три реда па га је тешко тачно ишчитати (Sergejevski, 1964, стр. 93–95; Vojanovski, 1977, стр. 67–98; Sergejevski 1962, стр. 73–104; Imamović, 1980, стр. 33–34, br. 3; Šaćić, 2011, стр. 164–166). *I. A. D. C. S. G.(?). B./L. Z(?). I.R(?). / Q (?). N. / I. S(?). (??)* (Vojanovski, 1973, стр. 181; Škegro, 1991, стр. 118). На основу мјеста и начина на који је исписан, претпоставља се да је ријеч о међашном епиграфском натпису. Натпис је исјечен и пренесен у музеј у Никшићу (Sergejevski, 1964, стр. 94–95; Vojanovski, 1977, стр. 67–98; Sergejevski, 1962, стр. 73–104). И. Бојановски га покушава ишчитати (Vojanovski, 1977, стр. 94–95; Vojanovski, 1974, стр. 58–59; Sergejevski, 1962, стр. 73–104): *I(n) a(gro) d(ecurionum) c(oncessu) или [d(ecreto) c(onscriptorum) или d(e) c(olegii) s(entencia)] s(ub) c(ura) b(eneficiarium) l(egati) c(enturiae) I R(apacis) q(uorum) n(omina) [i(nfra) s(cripta) s(unt)]* (Vojanovski, 1973, стр. 181; Škegro, 1991, стр. 118). Натпис уклесан у стијену, на Сарића Гредама (Змајевац), на прелазу из Цернице у Гатачко поље гласи: *... ? / ... et. in. et. vcv* (ILJug 1739) или *te(rminus) in(ter) te(...)* [et] *vcv ... (...)* (Imamović, 1980, стр. 33; Vojanovski, 1988, стр. 108–109; Škegro, 1991, стр. 118–119). А. Шкегро сматра да је ријеч о разграничењу земљишта, односно испасишта, те да је натпис настао поводом честих сукоба око воде, поља, испаша и шуме, о чему нас обавјештавају и антички писци (Strab. VII 315; Škegro, 1991, стр. 118–119). Дакле, наративни извори, археолошки налази и епиграфски споменици свједоче да је сточарство на подручју источне Херцеговине у предантичко и античко доба било главна привредна грана (Sergejevski, 1938, стр. 20, br. 18; Vojanovski, 1973, стр. 181; Vojanovski, 1988, стр. 108–109; Škegro, 1991, стр. 118–119).

Захваљујући климатским условима и географском положају, још од ранијих времена становници далматинског подручја били су велики извозници стоке и сточарских производа. Наративни извори указују на то да је на југу Далмације основ сточарства чинио узгој коза и оваца (Strab. VII 315; Plin. HN III 152; Škegro, 1999, стр. 199). Антички писци и археолошки налази не дају довољно података на основу којих би се могло дознати све о сточарству у античко доба на југу провинције Далмације. У сваком случају, сматра се да се примјена агротехничких мјера у земљо-

радњи – од стране Римљана – директно одразила на побољшање узгоја стоке и унапређење сточарства уопште, па тако и на подручју југа Далмације (Pašalić, 1959, стр. 297–314; Škegro, 1991, стр. 122).

На бављење виноградарством или маслинарством указују налази на Миринама, у Бихову код Требиња, гдје су под гомилом камења откривени темељи и зидови античког објекта с три просторије. На римским остацима се налази насеље, што је отежавало детаљнија истраживања (Odavić, 1975, стр. 65–70). Претпоставља се да је овдје ријеч о стамбеној античкој згради, која истовремено представља и објекат привредног карактера, јер су у једној од просторија пронађени остаци античке направе за добијање уља и вина, тзв. торкулар (*torculum* и *pressorium*).

Просторија (10,50 x 6,60 м), у којој је дио смјештен торкулар, представљала је засебан простор. Први дио торкулара представљао је простор са витлом, које је било постављено на обрађеним каменим стубовима (*stipites*). Овом дијелу торкулара је припадала и дуга клупа (*subsellium*), намијењена за одмарање радника који су радили на витлу. Око витла су пронађени остаци животињских костију, грубе и fine керамике. Други дио торкулара представља простор четвртастог облика (4,07 x 3,90 м), који се назива *forum* (Војановски, 1969, стр. 27–52; Paškvalin, 1976, стр. 289–293). На њему су пронађени трагови камене плоче (*area*) са каналом (четвртасти, округли), куда је отицало уље и вино; и плетени кош (*fiscina*), чији је облик зависио од форми *areae*. Овом дијелу форума је припадала и друга правоугаона површина на којој се налазило мјесто за два дрвена стуба, постављана у камена лежишта. У горњем дијелу форума откривен је жљебасти канал, кроз који је уље или вино отицало у за то намијењене судове (амфоре). На форуму је откривена и црвенкаста подница глатке површине, изграђена од креча помијешаног са туцаном циглом. Површина форума је имала нагид према каналу па је уље или вино лакше отицало у судове (Paškvalin, 1976, стр. 289–293). Бављење овдашњег становништва виноградарством потврђује и поменуто пољопривредно имање из долине Требишњице у Леусинијуму (Паник), гдје је пронађена и стаклена чаша са натписом *V(I)VAS*, из које се можда пило баш домаће вино (Čremošnik, 1961, стр. 172–182; Čremošnik, 1974, стр. 44–58; Čremošnik, 1976, стр. 107–108, 118, 129; Paškvalin, 1974, стр. 289–293; Војановски, 1977, стр. 67–70).

О појединим занатима данас се зна само на основу археолошких остатака њихових производа. Римским освајањем Илирика

почиње градња комуникација и подизање насеља, уз коришћење производа сјеверноиталских циглана, што је допринијело урбанизацији овог подручја (Novak, 1948, стр. 129; Suić, 1957, стр. 39; Suić, 1976, стр. 187; Suić, 1981, стр. 176; Cambi, 1989, стр. 39–56; Škegro, 1991, стр. 221–237). Производња керамике на подручју римске провинције Далмације забиљежена је још од неолита. Керамика за свакодневну употребу претежно се производила у домаћим радионицама док се луксузна керамика увозила са грчких, италских, галских, шпанских и других подручја (Ilakovac, 1968, стр. 183–202; Orlić, Jurišić, 1987, стр. 3, 39–40; Škegro, 1999, стр. 250). Керамика се у римско доба производила и у унутрашњости римске провинције Далмације, најчешће у близини великих насеља гдје је транспорт био отежан из много разлога (Pašalić, 1975, стр. 215–216; Škegro, 1999, стр. 251). Такође, она се често производила и на већим имањима, најчешће за властите потребе и за потребе ближег окружења. Керамика се континуирано производила од I до IV вијека на имањима Италика у Вишићима и Тасовчићима код Чапљине, и у Панику код Билеће (Čremošnik, 1961, стр. 172–182; Čremošnik, 1965, стр. 147–260; Pašalić, 1967, стр. 116–118; Vojanovski, 1969, стр. 27–55; Čremošnik, 1974, стр. 44–58; Čremošnik, 1976 стр. 107–108, 118, 129; Paškvalin, 1974, стр. 289–293; Vojanovski, 1977, стр. 67–70).

Цигла и кровни цријеп су се до прве половине II вијека претежно увозили са италских подручја, док се од друге половине I вијека убрзано ширила домаћа производња, не само на обали Далмације већ и у њеној унутрашњости у вријеме урбанизације овог подручја. Тако су локалне радионице најчешће обезбјеђивале производе са којима је подмиривано уже тржиште. Отварају се војничке, општинске и приватне радионице, које су различитим печатима обиљежавале своје производе (Wilkes, 1979, стр. 69; Čremošnik, 1984a, стр. 37; Škegro, 1999, стр. 253). На основу истраживања, сматра се да су постојале циглане у Стоцу и у Панику (CIL III 15114; Sticotti, 1913, стр. 64; Wilkes, 1979, стр. 69; Škegro, 1999, стр. 256).

На Панику је нађен и значајан број фрагмената стакла који се претежно датирају у III и IV вијек. Сматра се да су уз веће културне центре (Салона, околина Задра, Нарона, Епидаур, Рисан и др.) постојале стакларске радионице, те да је поред далматинске обале и велики богати фондус на Панику – уз друге радионице – имао и радионицу стакла. На то указују стаклене посуде изузетно танких зидова, које се нису могле далеко транспортовати,

пронађене у Панику. Такође, у рушевинама виле на Црквини у Панику нађени су остаци примитивне пећи за стакло (Цермановић Кузмановић, 1971, стр. 287–301; Цермановић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић, 1975, стр. 38–45, 152–198; Čremošnik, 1976, стр. 41–164; Paškvalin, 1977, стр. 99–122; Cermanović Kuzmanović, 1991, стр. 1–28; Škegro, 1991, стр. 221–237). Према томе, бројност налаза стаклених посуда и фрагмената стакла из Стоца, Паника и Вишића, поред увоза, можемо приписати и производњи локалних радионица стакла (Čremošnik, 1976, стр. 41–164; Paškvalin, 1977, стр. 99–122; Škegro, 1991, стр. 221–237).

Поред наведених заната, на овом подручју био је значајан и клесарски занат. У римско доба је за потребе изградње локалних насеља (зграда, монументалних дијелова архитектуре и надгробних споменика) вршена експлоатација и обрада камена. У том периоду од нарочитог значаја су биле каменоклесарске и каменорезачке радионице (*officina lapidaria*), које су се налазиле у приморју и у унутрашњости, уз већа и значајнија насеља. О дјелатности мајстора клесара који су дјеловали у унутрашњости провинције слабије смо обавијештени (Zaninović, 1998, стр. 37–45; Škegro, 1999, стр. 259–267).

Због недостатка епиграфског материјала није нам познато како се у римски политички и привредни систем уклопио домаћи земљораднички слој. Начин изградње зграда, украшавање њихових просторија мозаицима и фрескама, као и загријавање просторија хипокаустом, свједочи о утицају римског грађевинарства на ова подручја. Сви ови подаци указују на висок степен романизације у унутрашњости Далмације, иако се донедавно обично сматрало супротно (Војановски, 1962, стр. 11–12; Čremošnik, 1960–1961, стр. 173–182; Којић, 1960–1961, стр. 185–187; Čremošnik, 1976, стр. 44–132; Čremošnik, 1974, стр. 243–247; Војановски, 1977, стр. 67–98; Војановски, 1983, стр. 7–36). Мада се сматра да је својеврстан центар (најјачег) романског утицаја био Епидаурум, о директном утицају односно управи Епидаурума над овим подручјем нема значајнијих података. Истраживањима на овом локалитету утврђен је висок културни ниво овог подручја, што може да се захвали утицајима не само из Нароне, Епидаурума и Рисна, већ и из удаљеног Рима (Војановски, 1962, стр. 11–12; Čremošnik, 1960–1961, стр. 173–182; Којић, 1960–1961, стр. 185–187; Čremošnik, 1976, стр. 44–132; Čremošnik, 1974, стр. 243–247; Војановски, 1977, стр. 67–98; Војановски, 1983, стр. 7–36).

На локалитетима Паника пронађена је значајна количина римског новца што указује на жив и интензиван економски и трговачки живот у овим дијеловима провинције Далмације, у вријеме владавине Рима. Епиграфски споменици и разноврсни археолошки налази донекле освјетљавају ове процесе на простору источне Херцеговине и упућују на закључак да је у овом дијелу Илирика процес романизације почео у исто вријеме када и на обали Јадрана. Пронађени разноврсни археолошки остаци указују на све сегменте живота античког друштва на простору данашње источне Херцеговине. Међу овим налазима значајно мјесто заузима и новац. Познато је да су цареви поклањали велику пажњу економији и монетарним реформама, а помањкање писаних историјских извора о економским приликама допуњују старе монетарне емисије (Jagenteufel, 1958, стр. 9; Papazoglu, 1967, стр. 123–144; Wilkes, 1969, стр. 15, 46–77, 156, 165, 172, 174, 176; Раšалић, 1975а, стр. 21–26; Раšалић, 1975б, стр. 27–34; Војановски, 1988, стр. 22–36; Kraljević, 1976, стр. 165–167; Kraljević, 1978, стр. 155–158).

Римско освајање и владавина Илириком допринијели су томе да се на простору данашње источне Херцеговине налазе знатне количине римског новца. Тако су, на локалитету Драчеве стране, нађени бројни примјерци новца из времена владавине римских царева (Kraljević, 1976, стр. 165–167; Kraljević, 1978, стр. 155–158). Један примјерак Хадријана (117–138), који је кован у ковници Рома лоше је очуван; примјерак Марка Аурелија (161–180), кован у ковници Рома, такође је слабо очуван, као и примјерак Отацилија Севера (246–248), кован у ковници Рома; примјерак Галијена (253–268), који је кован у ковници Сисција није добро очуван; један примјерак Аурелијана (270–275), кован у ковници Кизик, лоше је очуван, а други – кован у ковници Сисција – добро је очуван; примјерак Максимиана Даја (305–313), кован у ковници Никомедија, није добро очуван; два примјерка Константина II (337–340), који су ковани у ковници Сисција добро су очувани; два примјерка Констанција II (337–361) такође су добро очувани (један је кован у Антиохији, а други у Кизику); примјерак Јовијана (363–364), кован у ковници Сисција, лоше је очуван; примјерак Валенса (364–378), кован у ковници Тесалоника, слабо је очуван; примјерак Теодосија (379–395), кован у ковници Сисција, није добро очуван. За разлику од наведених примјерака, због велике оштећености четирема комада нису идентификована (Kraljević, 1976, стр. 165–167).

На локалитету Паник је нађен лоше очуван примјерак новца Хадријана (117–138), који је кован у ковници Рома; примјерак Проба (270–275), кован у ковници Рома, слабо је очуван, а други – кован у ковници Сисција – нешто боље изгледа; примјерак Констанција I (293–306), кован у ковници Аквилеја, добро је очуван. Пронађена су и четири примјерка Константина I (307–337), од којих су два, кована у ковници Тесалоника, добро очувани, трећи примјерак (кован у ковници Хераклеја) лоше је очуван, а четврти примјерак, кован после 337. године у ковници Никомедија, исто тако, слабо је очуван. На овом локалитету су нађена и четири примјерка Констанција II (337–361): први, који је кован у ковници Сисција, лоше је очуван; други примјерак, кован у истој ковници, бољег је изгледа; док су трећи и четврти примјерак, ковани у истој ковници, слабије очувани. Примјерак Валентинијана I (364–375), кован у ковници Сисција, није добро очуван. На локалитету Паник је, због велике оштећености, остало неидентификовано седам новчића (Kraljević, 1976, стр. 165–167; Kraljević, 1978, стр. 155–158).

Археолошки налази указују на то да је од II до IV вијека на подручју Херцеговине била у оптицају велика количина римског новца (Jagenteufel, 1958, стр. 9; Papazoglu, 1967, стр. 123–144; Wilkes, 1969, стр. 15, 46–77, 156, 165, 172, 174, 176; Pašalić, 1975a, 21–26; Pašalić, 1975b, стр. 27–34; Bojanovski, 1988, стр. 22–36; Kraljević, 1976, стр. 165–167; Petrović, 1956, стр. 97–107; Kraljević, 1978, стр. 155–158). Остава новца у Музеју Херцеговине у Требињу, поред приличног броја примјерака из периода раног Царства, посједује и значајан број новчића из времена позног Римског царства. Пронађени случајни, појединачни и групни налази новца са југа провинције Далмације, указују на то да је бронзана монета највећим дијелом чинила средство плаћања (Petrović, 1956, стр. 97–107; Kraljević, 1976, стр. 165–167; Kraljević, 1978, стр. 155–158).

Анализа и публикавање старих монетарних емисија значајни су са археолошког и историјског становишта. Ови налази, на тај начин, постају драгоцјен извор за досљедно сагледавање и реконструкцију античке историје, односно нумизматичке грађе и оптицаја новца до IV вијека. У кутији и књизи уласка општег инвентара, новац се води под одговарајућим ознакама (Новац је смјештен у Музеју Херцеговине у Требињу). Поред разноврсних емисија новца нарочито су значајни налази који припадају Константину Великом и његовим синовима. Ријеч је о четрнаест комада бронзаног новца, пронађених на територији данашње ис-

точне Херцеговине (Kraljević, 1976, стр. 165–167; Kraljević, 1978, стр. 155–158). У ширем окружењу локалитета Паник такође се проналазе примјерци римског новца, а данас се у већини случајева чувају у приватним збиркама. Нађен је мањи број примјерака новца из II и већи број из III и IV вијека, који је претежно кован у ковници *Siscia* (Сисак). Претпоставља се да је ова ковница бронзаним новцем подмиривала потребе ових крајева (Kraljević, 1976, стр. 165–167; Kraljević, 1978, стр. 155–158).

ЗАКЉУЧАК

У античко доба су на подручју источне Херцеговине карактер пољопривредних насеља имала разбацана села и виле рустике које су представљале центре економија (*praetorium fundi*). Претпоставља се да су виле рустике на Панику биле центар производне активности за снабдијевање пољопривредним и осталим прерађевинама виле урбане. На основу пронађених археолошких налаза сматра се да је комплекс грађевина на Драчевој страни настао крајем I и почетком II вијека, док су луксузније грађевине, као вила урбана на Црквини, изграђене крајем III и почетком IV вијека. Поред земљорадње, главно занимање домаћег становништва било је сточарство. Мањи број писаних извора допуњују археолошки налази са терена попут камених споменика са ликовним представама, али и предмети везани за сточарство. На значај сточарства указују представе *Silvana* на споменицима, док из епиграфских споменика сазнајемо о бројним граничним споровима племена око пашњака. Нарочито су значајни натписи из Косијерева код Билеће и Сарића Греда (Змајевац) код Гацка, којима су уређиване границе око испаша.

Дакле, наративни извори, археолошки налази и епиграфски споменици свједоче да је сточарство на подручју источне Херцеговине у предантичко и античко доба било главна привредна грана. Посебно је област јужне Далмације (источна Херцеговина), богата брдским пашњацима, била погодна за узгој стоке. О распрострањености пашњака и значају узгоја ситне стоке писали су антички аутори. Поједини етноними и топоними такође указују на сточарски карактер јужног подручја Далмације. Из наративних извора сазнајемо да је сточарство као привредна грана било развијено на већем подручју које су насељавала илирска племена, а да је римска владавина допринијела његовом даљем напретку. Исти извори нас обавјештавају и о богатству шуме, коју су за различите потребе користили и Илири и Римљани.

Значајне податке о земљорадњи, односно пољопривредној производњи у цјелини пружају нам археолошки остаци пронађени на римским пољопривредним имањима (*fundi*) и њиховим привредним објектима (*villae rusticae*). Ова пољопривредна газдинства настајала су и развијала се тамо гдје су биле плодне и обрадиве површине, и то у близини већих насеља и комуникација. Узгој житарица у предантичко и античко доба углавном се везује за унутрашњост Илирика, односно провинције Далмације. У узгајању житарица предњачило је домаће становништво, које их је користило за исхрану и справљање опојних напитака. Међутим, било је случајева да су се у ову производњу укључивали и ислужени војници и досељени Италици, који су по разним основима добијали земљу од државе. Стамбене и привредне објекте су најчешће подизали у близини војних логора и комуникација, и бавили се узгојем медитеранских култура (винова лоза и маслина) тамо гдје су климатски услови то дозвољавали; док је узгој житарица био заступљенији на имањима у унутрашњости провинције Далмације. И, док од античких аутора сазнајемо да је на југу провинције Далмације била развијена земљорадња и да су поједина илирска племена плаћала данак у житу, епиграфски споменици са јужне обале Јадрана свједоче да се становништво у знатној мјери бавило и воћарством.

Исто тако, значајан је проналазак торкулара (справа за цијеђење вина и уља) у Панику, Могорјелу и Рисну. О организованој пољопривредној производњи на већим добрима свједоче виле рустике (*villae rusticae*), које су откривене на локалитету Паник. Археолошки остаци пронађени на овим локалитетима указују на висок ниво економске моћи ондашњих посједа. Дакле, епиграфски споменици са ових локалитета упућују на постојање великих земљопосједа тј. газдинстава моћнијих италских породица. На њиховим имањима су радили слободни сељаци-надничари и њихови робови. Један такав натпис нас детаљно обавјештава о породичном имању *Vesii* из Леусинијума. У вези са пољопривредном производњом значајне податке су нам пружила истраживања римских пољопривредних добара (*fundi*) и агломерација које су на њима настале (*villae rusticae*). Настанак и развој пољопривредних добара и њихових центара зависило је од природних фактора (простране и плодне обрадиве површине), положаја у односу на друге агломерације и путних комуникација.

Са изградњом комуникација, подизањем насеља, већом концентрацијом војске и доласком колониста, расле су и потребе за

разним занатским производима. Из тих разлога се отварао већи број радионица о којима сазнајемо углавном на основу налаза у ближем окружењу епиграфских споменика, у којима се претежно помињу разне занатлије, надзорници, власници радионица и професионалне корпорације појединих врста заната. Учвршћивањем римске власти у Илирику долази до развоја ове привредне гране. На југу провинције Далмације организују се велике занатске радионице и корпорације, док се – за разлику од обалног подручја Јадрана, како се сматрало – у унутрашњости Далмације занатска радиност ограничила на ситнију производњу. Може се рећи да је римска владавина унијела значајне промјене у друштвено-економски живот илирског становништва, утичући и на економски напредак провинције Далмације, очитован у унапређењу производње, оживљавању привредних дјелатности, увођењу нове економске организације, али и у унапређењу трговине и занатства. Захваљујући повећаној пољопривредној и занатској производњи у Илирику, односно Далмацији, ове области постају важни извозници сточарских производа, шумске грађе и др., што ће потрајати све до краја IV вијека.

ИЗВОРИ

- Dio's (1914). *Roman History*. London: Ed. Earnest Caru.
- Itinerarium Antonini*. (1848). *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlin: Ed. G. Parthey et M. Pinder.
- Itineraria Romana*. (1916). *Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.
- Марцелин, А. (1998). *Историја*. Београд. (предговор, превод о објашњења Милена Милин)..
- Secundi, P.C. (1906). *Naturalis Historiae*. Lipsiae: Ed. V. G. Teubner.
- Полидије (1906). *Историје I, II*. Нови Сад: Матица српска. (предговор, превод и коментар: М. Рицл).
- Strabonis, (1853). *Geographica*. Leipzig: Ed. V. G. Teubner.
- Corpus inscriptionum Latinarum*. (1873). *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*. Berolini: Ed. Th. Mommsen.
- Šašel, A.J. (1963). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*. Situla, Ljubljana, 5.
- Šašel, A.J. (1978). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. Situla, Ljubljana, 19.

Šašel, A.J. (1986). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. Situla, Ljubljana, 25.

-
- ЛИТЕРАТУРА Atanacković-Salčić, V. (1981). Arheološka nalazišta na području Hutova blata. Hercegovina, Mosta, 1, 11-26.
- Atanacković-Salčić, V. (1981). Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu (Kataloški pregled). *Naše starine*, Sarajevo, 257-284.
- Bojanovski, I. (1962). Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice. *Naše starine*, Sarajevo, 8, 11-13.
- Bojanovski, I. (1969). Antičk uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. *Naše Starine*, Sarajevo, 12, 27-54.
- Bojanovski, I. (1969). Mogorjelo - rimsko Turres. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 24, 137-163.
- Bojanovski, I. (1973). Rimska cesta Narona - Leusinijum kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. *Godišnjak ANUBiH- Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 8(10), 137-187.
- Bojanovski, I. (1977). Rimski natpisi iz doline Trebišnjice. *Tribunia, Trebinje*, 3, 67-98.
- Bojanovski, I. (1983). Trebinje - rimski Asamo (Asamum) sa kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura. *Tribunia, Trebinje*, 7, 7-36.
- Bojanovski, I. (1988). Bosna i Hercegovina u antičko doba. U *Djela ANUBiH*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja. LXVI(6).
- Wilkes, J.J. (1969). *Dalmatia*. London: University of Birmingham.
- Zaninović, M. (1998). Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije. *Histria antiqua*, Pula, 3, 37-45.
- Ilakovac, B. (1968). Keramika iz antičkog broda potonulog kod Paklenih otoka. *Diadora, Zadar*, 4, 183-202.
- Imamović, E. (1980). Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije. *Prilozi instituta za istoriju, Sarajevo*, 16, 27-60.
- Jagernteufel, A. (1958). Die statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian. U *Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kojić, L.J. . Nalazi fresaka iz grobnice na Paniku. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 16, 185-187.
- Kraljević, G. (1976). Nalazi novca na Paniku u Dračevoj strani. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 29, 165-167.

- Kraljević, G. (1978). Antički novci u Zemaljskom muzeju pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja. *Tribunia, Trebinje*, 4, 155-158.
- Neurath, O. (1957). *Istorija antičke privrede*. Beograd: Kultura.
- Novak, G. (1948). Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Historijski zbornik, Zagreb*, 1, 129-152.
- Odavić, Đ. (1975). Antička naselja u Đivaru - rezultat dosadašnjih arheoloških istraživanja. *Tribunia, Trebinje*, 1, 65-72.
- Orlić, M., & Jurišić, M. (1987). Zaštitno istraživanje antičkog brodoloma na Paklenim otocima. *Obavijesti, Zagreb*, 19, 39-40.
- Papazoglu, F. (1967). Porijeklo i razvoj ilirske države. *Godišnjak ANUBiH, Sarajevo*, 3, 123-144.
- Pašalić, E. (1959). Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. *Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo*, 10, 114-136.
- Pašalić, E. (1967). Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. U *Iliri u antičko doba*. (str. 111-137). Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.
- Pašalić, E. (1975). Osnovni motivi rimskih osvajanja naših krajeva. *Sabrano djelo*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pašalić, E. (1975). *Metodi rimske vladavine u našim krajevima*. *Sabrano djelo*. Sarajevo: Svjetlost.
- Paškvalin, V. (1976). Antički torkular u Bihovu kod Trebinja. *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, 29, 289-293.
- Paškvalin, V. (1977). O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini. *Tribunia, Trebinje*, 3, 99-122.
- Petrović, J. (1956). Numizmatički izvještaj. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo*, 11, 97-107.
- Raknić, Ž. (1965). Kultna slika Silvana s područja Liburna. *Diadora, Zadar*, 3, 85-90.
- Rostowtzeff, M. (1926). *The social and Economic History of the Hellenistic World I*. Oxford.
- Сергејевски, Д. (1934). Римски споменици из Босне I. *Споменик СКА, Београд*, 77, 1-28.
- Sergejevski, D. (1938). *Rimski spomenici iz Bosne*. *Spomenik, Beograd*, 88, 95-131.
- Sergejevski, D. (1962). *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo*, 17, 73-105.

- Sergejevski, D. (1962). Rimska cesta Narona-Leusinium. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 17, 111-113.
- Sergejevski, D. (1964). Borne frontiere romaine de Kosijerevo. Archaeologica Iugoslavica, Beograd, 5, 93-95.
- Suić, M. . Novija arheološko-topografska istraživanaja antičkog Jadera. Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, 1957, 13-50.
- Suić, M. (1976). Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb.
- Suić, M. (1981). Zadar u starom vijeku. Zadar.
- Sticotti, P. (1913). Die römische Stadt Doclea in Montenegro. Wien: Schriften der Balkankomision.
- Цермановић-Кузмановић, А. (1971). Облици и хронологија римског стакленог материјала из некрополе Муниципија S. Жива антика, Скопље, 1, 287-301.
- Цермановић-Кузмановић, , Велимировић, А., Жижих, О., & Срејовић, Д. (1975). Античка Дукља, некрополе. Цетиње.
- Cermanović-Kuzmanović, A. (1991). Rimsko staklo. Beograd.
- Čremošnik, I. . Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 25-26, 172-182.
- Čremošnik, I. (1965). Rimska vila u Višićima. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 20, 147.
- Čremošnik, I. (1965). Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku. Situla, Ljubljana, 14-15, 243-247.
- Čremošnik, I. (1976). Rimsko naselje na Paniku kod Bileće. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 29, 41-164.
- Čremošnik, I. (1984). Mozaici zidno slikarstvo rimskog doba. Sarajevo.
- Cambi, N. (1989). Narona u odnosu prema Bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici. U: Zbornik referata međunarodnog simpozijuma "Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi" Sarajevo 6-7. Sarajevo. 39-56.
- Šačić, A. (2011). Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine. Sarajevo.
- Škegro, A. (1991). Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini. Godišnjak istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 29, 79-114.
- Škegro, A. (1991). Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine. U: B. Čović (Ur.), Zbornik radova posvećen akademiku A. Bencu. Sarajevo: ANUBiH - Odjeljenje društvenih nauka. 221-237. (Pos. izdanja, k. XCV, k. 27).
- Škegro, A. (1999). Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije. Zagreb.

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA WITH TEMPORARY HEAD-OFFICE
IN KOSOVSKA MITROVICA, FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

ON ECONOMY IN THE VALLEY OF THE TREBIŠNJICA RIVER

We presented here the facts on economy in the valley of the Trebisnjica River and in its surroundings in the antique period. Numerous archaeological findings prove that the valley of the Trebisnjica River was inhabited in the Roman period. On the locality of Panik (valley of the Trebisnjica River) there was a luxurious urban villa (*villa urbana*), surrounded by several rustic villas (*villae rusticae*), which leads to the conclusion that the rustic villas were functionally and spatially related to the urban villa. The villas together formed a property. The epigraphic monuments confirm that in the 1st century, in the valley of the Trebisnjica River, there were properties of the Ital family *Vesii*, and that these properties were the centres of the great Ital families.

The result of the research provide partial image of the properties in Panik. The inhabitants mainly farmed the land, raised cattle, grew wines and did various sorts of craft. The written sources and the archaeological findings indicate basic economic branches in the time of Romans. There are numerous material findings on economic professions in the valley of the Trebisnjica River and in its surroundings. These testimonies possess great historical value, because they indicate economy in the area of East Herzegovina in the antique period.

It can be said that the Roman rule brought significant changes in the social and economic life of the Illyrians. It also influenced the economic development of Dalmatia, evident in improving manufacture, more active economy growth, and in the improvement of trading and crafts. Thanks to the increased agricultural and crafts' manufacture in Illyria, that is Dalmatia, these areas became important exporters of cattle, wood, etc. till the end of the 4th century.

KEY WORDS: agriculture, cattle-raising, wine-growing, crafts, the valley of the Trebisnjica River.